

Mustafa Sabri Efendi'nin Nüzûl-i İsâ Meselesinde Sünnetin Kaynaklığına Başvurma Yöntemi

Arş. Gör. Dr. Esra Yıldırım | ORCID: 0000-0002-7936-0476 | esradeleenn@gmail.com

Gaziantep Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, Kelam Ana Bilim Dalı, Gaziantep, Türkiye

ROR ID: <https://ror.org/020vvc407>

Öz

Mustafa Sabri Efendi, Osmanlı Devleti'nin siyasi kayıplar yaşadığı dönemin sonlarında Şeyhülislamlık yapmış, Cumhuriyet'in ilanı sürecinde yaşamıştır. Batı'daki bilimsel gelişmelerle birlikte İslam düşüncesinde duraklamanın tecrübe edildiği dönemde, geleneksel ilmi mirası ve bu ilimlerin metotlarını savunmuş bir isimdir. Bu hassasiyetle modern bilimsel yöntemleri savunan çoğu İslam düşünürüne eleştiriler yöneltmiştir. O, bu dönemde düşünce akımlarının etkisiyle gelişen inanç problemleri karşısında geleneksel yöntem ve bilgi birikiminin etkinliğini gündeme getirmiştir. Mustafa Sabri, İslam'ın temel kaynaklarından biri olan sünnet ve bunun kayıt altına alındığı rivayetleri içeren muteber hadis kaynaklarının metot ve sıhhat açısından son derece güvenilir olduğunu ve itikadî konularda belirleyici olduğunu vurgulamıştır. Mustafa Sabri'nin sünnet tasavvurunu göstermesi açısından onun nüzûl-i İsâ konusundaki görüşleri önemli bir örnektir. O, nüzûl-i İsâ hadisesi hakkındaki yaklaşımını, Mahmut Şeltut'a yönelik itirazlarıyla ortaya koymaktadır. O, bu hadisenin Hz. Peygamber'in gayba ilişkin verdiği haberlerden biri olması ve kıyamet alametlerinden sayılması noktasında, sünnetin kaynaklığını öne çıkarmaktadır. Nüzûl-i İsâ'nın gerçekleşme imkânını günümüzde sıhhati açısından problemlili kabul edilen rivayetler, sahabe, tabiün ve sonraki İslam âlimlerinin ortaya koyduğu yaklaşım ve hadis kaynaklarına duyduğu itimat üzerinden inşa etmektedir. Mustafa Sabri bu anlamda geleneksel birikimi öne çıkaran bir sünnet tasavvuru ortaya koymaktadır. Bu kapsamda çalışmamız Mustafa Sabri'nin nüzûl-i İsâ çerçevesinde sünnetin kaynaklığına ilişkin yaklaşımını ele almayı amaçlamaktadır.

Anahtar Kelimeler: Kelâm, Sünnet, Haber, Nüzûl-i İsâ, Mustafa Sabri Efendi.

Atıf Bilgisi: Yıldırım, Esra. "Mustafa Sabri Efendi'nin Nüzûl-i İsâ Meselesinde Sünnetin Kaynaklığına Başvurma Yöntemi". *Marifetname*, 11/1 (Haziran 2024), 305-324.

<https://doi.org/10.47425/marifetname.vi.148201>

Geliş Tarihi 10.05.2024

Kabul Tarihi 31.05.2024

Yayın Tarihi 30.06.2024

Değerlendirme İki Dış Hakem / Çift Taraflı Körleme

*Bu çalışma Prof. Dr. Mahmut Çınar danışmanlığında Ocak 2024'te tamamladığımız "Kelam İlminde Sünnet'in Delaleti Meselesi" başlıklı doktora tezi esas alınarak hazırlanmıştır.

Bu çalışmanın hazırlanma sürecinde bilimsel ve etik ilkelere uyulduğu ve yararlanılan tüm çalışmaların kaynakçada belirtildiği beyan olunur. (Esra Yıldırım)

Benzerlik Taraması Yapıldı – iThenticate

Etik Bildirim marifetmanetikbildirim@gmail.com

Çıkar Çatışması Çıkar çatışması beyan edilmemiştir.

Finansman Bu araştırmayı desteklemek için dış fon kullanılmamıştır.

Telif Hakkı & Lisans Yazarlar dergide yayınlanan çalışmalarının telif hakkına sahiptirler ve çalışmalarını CC BY-NC 4.0 lisansı altında yayımlanmaktadır.

Mustafa Sabri Efendi's Method of Referencing the Authority of the Sunnah in the Issue of Descent of Jesus (Nuzūl al-Īsā)

Res. Asst. Dr. Esra Yıldırım | ORCID: 0000-0002-7936-0476 | esradeleenn@gmail.com

Gaziantep University, Faculty of Theology, Department of Kalam, Gaziantep, Türkiye

ROR ID: <https://ror.org/020vvc407>

Abstract

Mustafa Sabri Efendi served as Shaykh al-Islām during the final years of the Ottoman Empire's political decline and lived through the proclamation of the Republic. He was an advocate of the traditional scholarly heritage and its methodologies during a period when Islamic thought experienced stagnation in the face of scientific advancements in the West. With this sensitivity, he criticized many Islamic scholars who advocated for modern scientific methods. In response to the faith-related issues arising from the influence of contemporary intellectual movements, he highlighted the effectiveness of traditional methods and knowledge. Mustafa Sabri emphasized the utmost reliability and determinative nature of the Sunnah, one of the fundamental sources of Islam, and the credible hadīth sources that document it, both in terms of methodology and authenticity, particularly in matters of belief. His perspective on Nuzūl al-Īsā (the descent of Jesus) serves as a significant example of his understanding of the Sunnah. He articulated his approach to this event through his objections to Mahmud Shaltut, underscoring the prophetic nature of the hadīth concerning the unseen and its classification as one of the signs of the Day of Judgment (qiyāmah). Mustafa Sabri constructed the possibility of the descent of Jesus based on narrations that acknowledging narrations that are considered problematic in terms of authenticity today, the approaches of the Prophet's companions (Sahāba), successors (tābi'ūn), and subsequent Islamic scholars, as well as hadīth sources, in which he placed trust. Mustafa Sabri presented a conception of the sunnah that emphasizes traditional accumulation of knowledge. This study aims to examine Mustafa Sabri's approach to the authenticity of the sunnah within the framework of Descent of Jesus (Nuzūl al-Īsā).

Keywords: Kalām, Sunnah, Khabar, Descent of Jesus (Nuzūl al-Īsā), Mustafa Sabri Efendi.

Citation: Yıldırım, Esra. "Mustafa Sabri Efendi's Method of Referencing the Authority of the Sunnah in the Issue of Descent of Jesus (Nuzūl al-Īsā)". *Marifetname* 11/1 (June 2024), 305-324.

<https://doi.org/10.47425/marifetname.vi.1482021>

Date of Submission	10.05.2024
Date of Acceptance	31.05.2024
Date of Publication	30.06.2024
Peer-Review	Double anonymized - Two External This article is extracted from my doctorate dissertation entitled "The Denotation of Sunnah in the Science of Kalam", supervised by Prof. Dr. Mahmut Çınar (Ph.D. Dissertation, Gaziantep University, Gaziantep, 2024).
Ethical Statement	It is declared that scientific and ethical principles have been followed while carrying out and writing this study and that all the sources used have been properly cited. (Esra Yıldırım)
Plagiarism Checks	Yes – iThenticate
Conflicts of Interest	The author(s) has no conflict of interest to declare.
Complaints	marifetmaneetikbildirim@gmail.com
Grant Support	The author(s) acknowledge that they received no external funding in support of this research.
Copyright & License	Authors publishing with the journal retain the copyright to their work licensed under the CC BY-NC 4.0 .

Giriş

Mustafa Sabri Efendi (1869-1954), Osmanlı Devleti'nin son dönemlerinde yaşamış ilmî ve siyasî sahada faaliyetlerde bulunmuş bir isimdir. Eleştirel bir tarzı benimseyen Mustafa Sabri'nin görüşlerini, modern bilime karşı müspet bir tavır benimseyen Müslüman düşünörlere yönelttiği itirazlar üzerinden tespit etmek mümkün olmaktadır.¹ Nüzûl-i İsâ meselesi örneğinde olduğu gibi, onun sünnete ilişkin yaklaşımı da yaptığı tenkitler etrafında ortaya konulabilir.

O, Batı'da ortaya çıkan birtakım bilimsel ilerlemelerin bazı noktalarda İslam'ın özüyle örtüşmediğini belirtmektedir. Bunların Müslüman aydınlar tarafından benimsenmesini nübüvvet inancına ve dolayısıyla Hz. Peygamber'in otoritesine yönelik bir tehdit olarak görmektedir. O eserlerinde yer verdiği isimlerden olan Muhammed Abduh (1849-1905), Muhammed Ferîd Vecdî (1878-1954), Muhammed Hüseyin Heykel (1888-1956) ve Mahmûd Şeltût (1893-1963) gibi şahsiyetlerin nübüvvet ve ulûhiyet gibi İslam'ın temel dinamiklerini hedef aldıklarını belirtir. Özellikle *Mevkîfu'l-akl* adlı eserinde, söz konusu Müslüman ilim ve fikir adamlarının çeşitli yayın ve teliflerinde ortaya koydukları görüşleri mercek altına alarak, İslam'ın temel değerlerine aykırı bulduğu yönlerini genellikle sert bir şekilde eleştirir.² Bu çerçevede bu gibi isimlerin, Kitap ve sünneti birbirinden ayırmak suretiyle, nübüvvetin ve sünnetin otoritesini zayıflatma temayülü gösterdiklerini iddia eder. Ona göre bu Müslüman düşünörlere sünnetin naklindeki sıhhat hakkında da şüpheler ortaya atmaktadırlar. Mustafa Sabri onların sünnetin naklini ihtiva eden hadis kaynaklarına itimat etmediği, inanca dair meseleleri Kur'ân ve sünnet bütünlüğünü göz önünde bulundurmadan çözülemeye çalıştıkları kanaatinde. Bu çerçevede o, modern bilimsel metot ve yöntemleri benimseyen bazı modern Müslüman aydınların itikadî esaslar hakkında ortaya koydukları kimi görüşlerinde yanılığın içerisinde oldukları iddiasını gündeme getirir.³

Mustafa Sabri Efendi, sünnetin korunmuş olduğu fikrini savunmaktadır. Ona göre Kur'ân'dan sonra en önemli kaynak olan sünnetin kayıt altına alınması ve bunların muhafazası noktasında gösterilen titizlik bunun en güçlü

¹ Mustafa Sabri Efendi'nin eleştirel üslubu hakkında bk. Mehmet Nam, "Tarihin Kırılma Noktasında Son Şeyhülislamlardan Mustafa Sabri Efendi", *Harran Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 23 (2010), 97-98.

² Mustafa Sabri örneğin, Muhammed Hüseyin Heykel'in *Hayât-u Muhammed* adlı eserinin tahliline yer vermektedir. Hüseyin Heykel'in sözlerini zaman zaman doğrudan aktarmak suretiyle detaylı bir şekilde incelemekte ve hatalı gördüğü hususları dile getirmektedir. bk. Mustafa Sabri Efendi, *Mevkîfu'l-akl*, çev. Hüseyin Nohut (İstanbul: Dâru'l-hilâfeti'l-âliyye Medresesi, 2020) 1/ 77, 116, 126, 134.

³ Mustafa Sabri Efendi, *Mevkîfu'l-akl*, 1/48-50, 52-55, 78.

göstergelerindedir. Bu anlamda o, İslam düşünce tarihinde önemli yere sahip olan geleneksel ilimlerin oldukça güvenilir yöntemler geliştirdiğini de ifade etmektedir. Gerek ayetlerin anlaşılmasında gerekse inanç meselelerinin çözümlenmesinde başvurulan geleneksel yöntem ve kabulleri bu anlamda değerli bulmaktadır.⁴

Mustafa Sabri Hz. İsâ'nın ahir zamanda yeryüzüne inmesi olayını, Peygamber'in gayba dair verdiği haberlerden olması sebebiyle, gerçekleşmesi beklenen mucizelerden kabul etmektedir.⁵ Ancak o, deney ve gözleme dayanan pozitivist felsefenin etkisinde kalan bazı Müslüman aydınların nübüvvetin önemli delilleri arasında olan mucizeleri, ilgili rivayetlerin sıhhatini gerekçe göstererek reddettikleri üzerinde durmaktadır. Mustafa Sabri'nin bunlar arasında görüşlerine itiraz ettiği isimlerden biri Mahmud Şeltut'tur (1893-1963). O, Şeltut'un Hz. İsâ'nın ref'i ve nüzülü olaylarında sahabeden tevarüs eden ilgili haberlere ve geleneksel kabullere aykırı düştüğü kanaatinde. Bu yaklaşımı neticesinde Şeltut'un, İslam düşünce geleneğinde inanca ilişkin konular arasında değerlendirilen nüzül-i İsâ hadisesini reddettiğini ifade etmektedir.⁶ Buna mukabil Mustafa Sabri, bu hadisenin hem Hz. Peygamber'in mucizesi kabul edilmesini, hem de olayın gerçekleşme imkânını ortaya koyarken ayetlere başvurmakla birlikte konuyla ilgili Hz. Peygamber'e nispet edilen rivayetlerin güvenilirliğine güçlü vurgular yapmaktadır. O, bu konuyla ilgili itikad oluşturacak sayıda haberin olduğuna ve geleneksel kabullerin de bunu desteklediğine işaret etmektedir. Bu çerçevede Mustafa Sabri'nin gündemine taşıdığı nüzül-i İsâ hadisesi, onun inanca dair bir meselelerin tespiti ve anlaşılmasında Hz. Peygamber'e nispet edilen haberlere başvurması, bunların sıhhatine olan güveni ve geleneksel yöntemlere bağlılığı noktasında önemli bir örnek olarak karşımıza çıkmaktadır.

1. Mustafa Sabri Efendi'nin İlmî Kişiliği ve Onun Sünnetin İtikadi Konulardaki Kaynaklığına Yaklaşımı

1.1. Mustafa Sabri Efendi'nin İlmî Kişiliği

Mustafa Sabri Efendi, modern bilimsel gelişmelerin olumsuz tesirlerine karşı mücadeleci bir tavrı benimseyen ve sünnetin doğru anlaşılması ve konumlandırılması noktasında geleneksel birikimi savunan isimlerdendir. O, 21

⁴ Mustafa Sabri Efendi, *el-Kavlü'l fasl*, çev. Muhammet Uysal (İstanbul: Ketebe Yayınları, 2019), 94- 96, 98.

⁵ Mustafa Sabri Efendi, *el-Kavlü'l fasl*, 242.

⁶ Mustafa Sabri Efendi, *el-Kavlü'l fasl*, 239-252.

Haziran 1869 yılında Tokat'ta doğmuş, ilköğrenimini memleketinde tamamladıktan sonra Kayseri'ye gitmiş burada Hoca Mehmed Emin Efendi'den (öl. 1158/1745) Arapça, mantık, fıkıh usûlü, tefsir, hadis derslerini okumuştur. Akabinde İstanbul'a gelmiş, o dönemim önemli âlimlerinden olan Ahmet Âsım Efendi'den (öl. 1911) dersler almıştır. 1890 yılında girdiği müderrislik sınavında başarılı olduktan sonra Fatih Medresesi'nde müderris olmaya hak kazanmış, otuz yaşına kadar öğrenim görmeye devam etmiştir. II. Meşrutiyet'in ilanı, I. Dünya Savaşı, Cumhuriyet'in ilanı gibi önemli siyasi gelişmelerin cereyan ettiği bir dönemde yaşayan Mustafa Sabri, öncesinde Sultan II. Abdülhamit'in tarafında yer almış ancak onun bazı siyasi tavırlarını tenkit ederek meşrutiyeti savunmuştur. Sonrasında İttihat ve Terakki Partisi'ne intisap etmiş, bu partiden Tokat milletvekili seçilmiş ancak partinin siyasi tutumuna karşı çıkmıştır. Siyasî anlamda kaotik bir görünüm arz eden bu süreçte şeyhülislamlık görevine getirilmiş ve görevi boyunca dinî-siyasî anlamda dinamik bir rol üstlenmiştir. Mustafa Sabri, askerî ve siyasi kayıplar yaşayan Osmanlı Devleti'nden yeni bir devlet sistemi olan Türkiye Cumhuriyeti'ne geçiş aşamasında hilafetin kaldırılması fikrine karşı çıkmıştır. Geleneğin muhafazasına yönelik söylemlerini sıklıkla dile getirmiş, milli mücadele sonrasında Mısır'a gitmiştir. Bu süreçte yeni kurulan ülke siyasetinin takipçisi olmuş, yapılan inkılapları İslam'ın geleneksel uygulamalarına aykırı bularak tenkit etmiştir. 12 Mart 1954 tarihinde Kahire'de vefat etmiştir.⁷

Mustafa Sabri, İslam düşüncesi için tehdit olarak gördüğü pek çok meseleyi gündemine taşımıştır. Deney ve gözlemi esas alan pozitivist felsefe ve bilimsel yöntemlerin İslam düşüncesi karşısındaki konumunu ortaya koyma gayreti içerisinde olmuş ve bunların aksayan yönlerine dikkat çekmiştir. Materyalist temayül gösteren Müslüman aydınları sıklıkla eleştirmiş, geleneksel akidenin sürdürülmesi fikrini benimsemiştir. Bu çerçevede kelim ilmine ağırlık vermiş, cedel ve tartışma yöntemini uygulamıştır. Mustafa Sabri, *Mevkifu'l-beşer tahte sultani'l-kader*, *Yeni İslam Müctehidlerinin Kıymet-i İlmiyyesi*, *el-Kavlul-fasl beynellezine yu'minune bi'l-ğaybi ve'l-lezine la yu'minûn*, gibi muhtevası ağırlıklı olarak itikadî konulardan teşekkül eden çok sayıda eser ortaya koymuştur. Bunlar arasında *Mevkifu'l-akl ve'l-ilim ve'l-alem* adlı eseri, akaid, felsefe, sosyoloji, tarih, siyaset, psikoloji ve edebiyata dair meselelere yer verdiği en hacimli eseri olarak kabul edilir.⁸

⁷ Yusuf Şevki Yavuz, "Mustafa Sabri Efendi", *TDV İslam Ansiklopedisi*, (Ankara: TDV Yayınları, 2020), 31/350-353. Ahmet Akbulut, "Şeyhülislam Mustafa Sabri Efendi ve Görüşleri (1869- 1954)", *İslâmî Araştırmalar Dergisi*, 1/6 (1992), 32-33. Mehmet Nam, "Tarihin Kırılma Noktasında Mustafa Sabri Efendi", 96-97.

⁸ Ahmet Akbulut, "Şeyhülislam Mustafa Sabri Efendi", 33-34. Mehmet Nam, "Tarihin Kırılma Noktasında Mustafa Sabri Efendi", 96 vd.; Emine Ögük, "Mustafa Sabri Efendi'nin Kelami

1.2. Mustafa Sabri Efendi'nin Sünnet Konusundaki Genel Yaklaşımı

Kelâmî bir perspektifi benimseyen son dönem Osmanlı düşünürlerinden Mustafa Sabri Efendi, sünnete ve sünnetin naklini de ihtiva eden geleneksel mirasa önem atfeden bir isim olarak öne çıkmaktadır. Bilindiği üzere sünnet İslam düşünce tarihinin başlangıcından itibaren Hz. Peygamber ve ashabının itikadî ve amelî hususlarda takip ettiği yol olarak telakki edilir. Genel manada Hz. Peygamber'e nispet edilen söz fiil ve takrirler şeklinde de tanımlanır.⁹ Bunların haber biçiminde nakledildiği ve bu haberlerin hadis kaynaklarında yer aldığı bilinmektedir. İnanca dair meseleleri aklî bir metotla ele alan kelim ilmi, dinin Kur'ân'dan sonra ikinci temel dayanağı olan sünnete, bu kaynaklar aracılığıyla başvurmaktadır.

Mustafa Sabri, sünnetin dinde delil oluşunu nübüvvetin mümkün ve geçerli kabul edilmesiyle ilişkilendirmektedir. O, pek çok konuda olduğu gibi sünnet konusundaki genel yaklaşımını da savunmacı bir üslupla ortaya koyar. Bunu yaparken geleneksel İslam düşüncesindeki temel yöntem ve yaklaşımlara verdiği ehemmiyeti sıklıkla vurgulamaktadır. Bu çerçevede döneminde revaçta olan pozitivist ve materyalist bilimsel metotlara yönelik eğilimlere karşı İslam'ın temel istidlal yöntemlerinden biri olan aklî delillere önem atfetmektedir. Bu durum, onun nübüvveti ve dolayısıyla sünneti bütüncül bir bakış açısıyla birlikte ele alması açısından değerlidir. Zira İslam düşünce geleneğinde kelim ilminin de üzerinde durduğu bir yöntem olarak takdim ettiği aklî istidlal yöntemini, din ile insan aklı arasındaki bağın kurulması açısından vazgeçilmez görmektedir. Bu anlamda hakikati keşfetme gayesiyle yapılan ilmî faaliyetlerin dine aykırı düşmeyeceğinin altını çizmektedir.¹⁰ Buna göre Mustafa Sabri'nin, temel itikadî alanlardan olan ilahiyat, nübüvvet ve sem'îyyâta dair hususları akıl ve dinin sunduğu bütünlük içerisinde ele alınmasını gerekli gördüğü anlaşılmaktadır. O bilimsel gelişmelere bu bütünlüğü bozacak şekilde müracaat edilmesini isabetli bulmamaktadır. Zira itikada ilişkin bazı hususlar, Hz. Peygamber'in ve onun sünnetinin kabulüyle açıklanabilecektir. Mustafa Sabri bu noktada nübüvvet kurumunun ve nübüvvetin ispatı olan mucizelerin geçerliliğine ilişkin görüşlerini açıklamaktadır.

Mustafa Sabri, peygamberlik kurumunun ve sünnetin dindeki fonksiyonunun geçerliliğini ortaya koymaya çalışır. Bu kapsamda son

Görüşleri", *Tokat'ın Yetiştirdiği İlim ve Fikir Önderleri*, ed. Kadir Özköse (Tokat: Gaziosmanpaşa Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, 2014), 317-322.

⁹ Kâdî Abdülcebbar el-Hemedânî, *Şerhu'l-Usûl-i Hamse*, çev. İlyas Çelebi (İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları, 2013), 1/146-147; İlyas Çelebi, "Sünnet", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2010), 38/153-154.

¹⁰ Mustafa Sabri Efendi, *Mevkîfu'l-akl*, 1/54, 104, 105, 112.

zamanlarda nübüvvet kurumunun imkân ve işlevini zayıflatan yaklaşımlara ilgi gösterildiğini düşüncesini paylaşır. Bu çerçevede Hüseyin Heykel ve Ferîd Vecdî gibi isimlerin, Hz. Muhammed'in hayatını yeni bilimsel perspektifle incelemek suretiyle, ona nispet edilen harikulâde mûcizeleri hedef aldıklarını, bunların imkânını pozitivist bir tarzda reddettiklerini dile getirmektedir. Bununla birlikte Hz. Muhammed'in deha olduğuna dair yaklaşımlara itibar edildiğini de belirtmektedir.¹¹ O, Hüseyin Heykel'in, *Hayat-u Muhammed*¹² eserinden,

“Bugün herhangi bir mûcize olmadan Allah'a ve Rasûlüne iman edenlerin örneği Arap peygamberin hayatında Allah'a ve Rasûlüne iman edenlerle aynıdır. Hiçbirinin mucizeden dolayı iman ettiğini tarih yazmamıştır. Bilakis Allahu Teâlâ'nın vahiy yoluyla peygamberinin dilinden çıkan hücceti, al-i cenaplıkla zirveye ulaşan peygamber hayatı, işte insanları imana sevk eden bunlardı.”

şeklinde aktardığı sözüne binaen Hüseyin Heykel'in yaklaşımını Hz. Peygamber'in hayatını mûcizelerden arındırmaya çalışmak olarak nitelendirmektedir.¹³ O, Heykel Paşa'nın bunu yaparken, harikulade bir olay olan nübüvveti kabul etmesini çelişkili bulmaktadır.¹⁴ Böylece o, nübüvvetin ispatında belirleyici olan mûcizeleri ve dolayısıyla onlar hakkında günümüze ulaşan haberleri bu bağlamda önemli görmektedir.

Ona göre, Kur'ân ve sünnet birbirinden ayrı tutulmamalıdır. Zira Kur'ân ve sünnet birbirinden ayrı tutulduğunda nübüvvet delillerinden olan mûcizelerin nakledildiği rivayetlerin reddedilmesi söz konusu olabilecektir. O, böyle bir durumun sünnete verilen ehemmiyeti azaltacağından endişe etmektedir. Yine nübüvvetin yeni bilimsel metotlar ışığında dâhilik olarak nitelendirilmesini ise peygamberin hayatını mûcizelerden tasfiye etmek olarak açıklamaktadır.¹⁵ Mustafa Sabri, modern bilimde olduğu gibi madde aleminin esas alınarak maddenin ötesindeki varlık aleminin reddedilmesini sakıncalı bulması ise bu durumu en çok gayba iman noktasında bir tehlike olarak görmesinden kaynaklanmaktadır. Ona göre mûcizeler reddedilse bile, gayb alemi ile müşahede edilen dünya arasında bağlantıya dayanan peygamberlik müessesesi olağanüstü kabul edilmelidir. Mûcizelerin inkârı, gayba iman konusunda da tehdit oluşturmaktadır. Peygamberlerin elinde zuhur eden mûcizeler aynı

¹¹ Mustafa Sabri Efendi, *Mevkıfu'l-akl*, 1/51-55, 126-127.

¹² bk. Muhammed Hüseyin Heykel, *Hazreti Muhammed Mustafa*, çev. Ömer Rıza Doğrul, (İstanbul: İnkılap Kitabevi, 1985).

¹³ Mustafa Sabri Efendi, *Mevkıfu'l-akl*, 1/120.

¹⁴ Mustafa Sabri Efendi, *Mevkıfu'l-akl*, 1/120-121.

¹⁵ Mustafa Sabri Efendi modern bilimsel perspektifle Hz. Peygamber'in hayatını kaleme alan Heykel Paşa'ya kullandığı metot ve bakış açısına yönelik detaylar hakkında bk. Mustafa Sabri Efendi, *Mevkıfu'l-akl*, 1. cilt.

zamanda gayb alemine de işaret etmektedir.¹⁶ Bu anlamda Mustafa Sabri, nübüvvet ve mücizenin, kâinatın kanunlarına aykırı gerçekleşen gaybî konular olması açısından birbirleriyle benzerlik gösterdiğini ifade etmektedir.¹⁷ O böylelikle sünnetin geçerliliğini, Hz. Peygamber'in nübüvvetinin kabulüne dayandırmakta bu anlamda mücizelerin işlevi çerçevesinde ortaya koymuş olmaktadır.

Bilindiği üzere sünnet, naklî delil kategorisinde yer alması sebebiyle geleneksel mirasın önemli bir parçasını teşkil etmektedir. Ancak Mustafa Sabri'nin de işaret ettiği gibi modern dönemde ortaya çıkan meseleler karşısında gerek sünnetin konumu gerekse de sünnete dair kayıtların sıhhati zaman zaman gündeme gelmiştir. İtikadî bir meselenin tespiti veya anlaşılmasında önemli bir dayanak olarak sünnetin otoritesini önemseyen Mustafa Sabri, sünnetin naklini içeren rivayetlerin son derece güvenilir bir şekilde günümüze kadar ulaştığını kabul etmektedir.

Nitekim o, İslam coğrafyasında yetişen Mahmud Şeltut gibi bazı Müslüman âlimlerin Batı'da meydana gelen bilimsel yeniliklerin etkisinde kaldıklarını, İslam'ın temel esaslarını ve geleneksel birikimi bu çerçevede ele aldıklarını belirtmektedir. O, bu çerçevede Kur'ân ve sünnet ile sabit olan bazı itikadî esasların, reform adı altında değiştirilme yoluna gidilmesinden kaygı duymaktadır. Bu gibi yönelimlerin İslam toplumunun yaşantısına pratik bir katkı sunmak yahut toplumun yararını gözetmek gibi gayelere dayanıp dayanmadığını sorgulayan Mustafa Sabri, itikadî meseleleri gelenekten günümüze tevarüs edildiği haliyle kabul etmekte sakıncalı bir tarafın olmadığını altını çizmektedir.¹⁸

Mustafa Sabri'nin sünnet konusundaki kabullerinin, sünnetin korunmuş olduğu fikri etrafında şekillendiğini de söylemek mümkündür. O, Hz. Peygamber'in vefatı sonrasında sünnetinin muhafaza edildiği kanaatindeydi. Zira korunmuş olmaması halinde "*Kim peygambere itaat ederse, Allah'a itaat etmiş olur. Kim yüz çevirirse, (bilsin ki) biz seni onlara bekçi göndermedik...*"¹⁹ ayeti hükmünü yitirecektir. Ona göre son peygamber olan Hz. Muhammed'e itaat emrinin yalnızca kendisine şahit olan nesille sınırlandırılmaması da sünnetin korunduğu görüşünü güçlendirmektedir. Öte yandan ahlaki faziletlerin Hz. Peygamber'in şahsında toplanması ve güzel ahlakın tamamlayıcısı olarak gönderilmesi, onun sünnetinin muhafaza edilmesini gerektirmektedir. Nitekim

¹⁶ Mustafa Sabri Efendi, *Mevkıfu'l-akl*, 1/131-133.

¹⁷ Mustafa Sabri Efendi, *el-Kavlü'l-fasl*, 32, 35; Ayrıca bk. Mahmut Çınar, *İnsan ve Peygamber Olarak Hz. Muhammed* (İstanbul: Beyan Yayınları, 2018), 154-159.

¹⁸ Mustafa Sabri Efendi, *Mevkıfu'l-akl*, 1/40, 48, 51-55, 78.

¹⁹ *Kur'ân-ı Kerim Meâlî*, çev. Halil Altuntaş – Muzaffer Şahin (Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2011), en-Nisâ 4/80.

dünya tarihinde, Hz. Peygamber kadar hayatının her safhasının kayda alındığı bir kimseye rastlanmamıştır. Ona göre Kur'ân'da diğer peygamberlerin hayatı ve mucizelerine dair haberlerin Hz. Peygamber'in hayatı ve sünneti hakkındaki haberlerden fazla olduğuna dikkat çekmektedir. Mustafa Sabri bu gerekçelerle sünnetin müstakil bir şekilde korunduğunu savunmaktadır. O, Hz. Peygamber'in sünnetinin hadisler ile aktarıldığını kabul etmektedir. Ona göre hadis rivayetleri arasına karışan uydurma rivayetler hadis âlimleri tarafından tespit edilmiş ve sıhhati sabit olan hadislerden ayrılmıştır. Bu anlamda sünnete ilişkin hadislerin mevzu hadisler içerdiğine dair iddiaların geçersiz olduğunu belirtmektedir. Ona göre Hz. Peygamber'in kayda geçirilip muhafaza edilen sünnetinin, Ehl-i Kitap'ın kutsal kitaplarından çok daha güvenilir olabileceğini ifade etmektedir.²⁰

Mustafa Sabri sünnetin kayda geçirilme faaliyetlerinin Hz. Peygamber'in hayatta olduğu dönemde başladığı kanaatinde. Ona göre, Hz. Peygamber sözlerinin yazılmasını yasaklamış veya yazılı olanların imha edilmesini emretmiş değildir. O, Hz. Peygamber'in hadis yazımını yasakladığıyla ilgili öne sürülen iddiaları tarihi gerçeklere dayanarak reddetmeye çalışmaktadır. Bu çerçevede Hz. Ömer'in Hz. Peygamber'e ait sözleri kayıt altına alma isteğini ve bu konuda sahabenin görüşlerine başvurmalarını hadislerin yazımına dair yasaklamaya aykırı düşüğünü ifade etmektedir.²¹ Yine Hz. Peygamber'in ümmetine bıraktığı iki şeyden birinin kendisinin sünneti olduğunu açıkladığı Veda Hutbesi'nin günümüze kadar ulaşmasını da bu iddiaları çürüten bir delil olarak sunmaktadır. Buna göre Hz. Peygamber döneminde hadislerin çoğunun yazılmış olduğunu ve yazılmamış olanların ise ezberlenmek suretiyle hıfzedildiğini ifade etmektedir. Ezberlenen hadislerin ise hadis âlimleri tarafından toplanıp bir araya getirildiğini vurgulamaktadır.²²

Mustafa Sabri, sünnetin aktarım formlarından biri olan hadislerin genelini sıhhat açısından güvenilir bulmaktadır. Onun duyduğu güven, geleneksel ilmî yöntemleri oldukça titiz, tutarlı ve bütüncül görmesiyle alakalı olmalıdır. Nitekim Mustafa Sabri, İslam âlimlerinin hadis, fıkıh ve fıkıh usulü gibi ilimlerin gelişimi için benzersiz çabalar sarf ettiğini düşünmektedir. Bu ilimlerin dünya çapında eşine ender rastlanır bir gelişim gösterdiğine dikkat çekmekte ve hatta bunları İslam'ın mucizeleri olarak değerlendirmektedir.²³ Zira o, hadislerin titizlikle incelenmesi ve sahih olanların ayıklanması noktasında, hiçbir birey, grup ya da topluluğun geçmiş dönem Müslüman âlimlerinin gösterdikleri titizliği gösteremeyeceğini savunmaktadır. Ona göre İmam Buhârî

²⁰ Mustafa Sabri Efendi, *el-Kavlü'l-fasl*, 94- 96, 98.

²¹ Mustafa Sabri Efendi, *el-Kavlü'l-fasl*, 100.

²² Mustafa Sabri Efendi, *el-Kavlü'l-fasl*, 102,106-107.

²³ Mustafa Sabri Efendi, *Mevkîfu'l-akl*, 1/56.

(öl. 256/870) ve Ebû Dâvûd (öl. 275/889) gibi hadis âlimleri, bu temyiz ve tedkik faaliyetindeki titizlikleriyle bilinen önemli şahsiyetlerdir.²⁴ Mustafa Sabri, İslam âlimlerinin Kur'ân'da anlatılan peygamber kıssalarına, bu kıssalardaki mûcizelere inandıklarını belirterek, bu konuların haberlere dayanmasına rağmen içlerinde vakıya ters düşen veya te'vil gerektiren bir durum gözlemlenmediğini ifade etmektedir.²⁵ Mustafa Sabri'nin sünnetin güvenilir şekilde günümüze ulaştığından emin görünmekle birlikte buna mûcizevi bir nitelik atfetmesi oldukça dikkat çekicidir. Zira onun İslami ilimlere atfettiği bu mûcizevi değer, sünnetin korunmuşluğu fikrine meşruiyet kazandırma gayesine yönelik olsa gerektir. Müslümanların Hz. Peygamber'e ve ashabına duyulan hürmet ve bağlılığın bir neticesi olarak onlara ilişkin her türlü kaydı önemli bulması makul kabul edilse de bunun mûcizevi bir durum olarak telakki edilmesi zorlayıcı bir yaklaşım olarak değerlendirilebilir.

Görüldüğü üzere Mustafa Sabri'nin, sünnet konusundaki yaklaşımında Hz. Peygamber'in nübüvvetini ve onun dinî konulardaki otoritesini öne çıkardığı anlaşılmaktadır. Bununla birlikte onun ifadelerinde, Hz. Peygamber'in sünnetine ilişkin kayıtların günümüze kadar güvenilir şekilde ulaştığına yani sünnetin korunmuş olduğuna dair vurgu hâkimdir. Bu anlamda Hz. Peygamber'e nispet edilen mûcizelerin ve verdiği gayba ilişkin haberlerin geçerliliğini koruduğunu ifade etmektedir. Mustafa Sabri Hz. Peygamber'in işaret ettiği gaybî haberleri, onun nübüvvetinin ispatı için önemli görmekle birlikte, bunların itikadî boyutuna da dikkat çekmektedir. Nitekim Hz. Peygamber'in gayba dair bildirdiği hususlar arasında sayılan nüzûl-i Îsâ meselesi de bunlardan biridir. Mustafa Sabri nüzûl-i Îsâ konusunu, Hz. Peygamber'in mûcizelerinden biri olarak görmekle birlikte inanca ilişkin yönüyle de ele almaktadır. Bir sonraki başlıkta Mustafa Sabri'nin itikadî bir meselenin tespitinde sünnetin kaynaklığına başvurması yöntemini yansıtması açısından onun nüzûl-i Îsâ meselesi hakkındaki yaklaşımı üzerinde durulacaktır.

2. Mustafa Sabri Efendi'nin İtikadî Bir Mesele Olarak Nüzûl-i Îsâ Hadisesi Hakkında Sünnetin Kaynaklığına Başvurma Yöntemi

Nüzûl-i Îsâ hadisesi, Hz. Îsâ'nın vefatı ve kıyamete yakın bir zamanda yeniden dünyaya gönderilmesi şeklinde kıyametin alametlerinden biri olarak değerlendirilen tartışmalı bir mesele olarak kabul edilir. Çeşitli hadis kaynaklarında Hz. Îsâ'nın tekrar yeryüzüne inmesi kıyametin alametlerinden biri

²⁴ Mustafa Sabri Efendi, *el-Kavlü'l-fasl*, 82, 83.

²⁵ Mustafa Sabri Efendi, *Mevkîfu'l-akl*, 1/313; *el-Kavlü'l-fasl*, 102.

olarak kaydedilmiştir. İslam düşünce tarihinin ilk dönemlerinde Ehl-i Sünnet ve Şia'ya ait olan kaynaklarda kısaca yer verilen bu mesele, modern dönemden itibaren bir inanç problemi olarak daha sık gündeme gelmiştir.²⁶ Konunun itikadî yönüne ilişkin farklı kabullerin olduğu bilinmektedir.²⁷ Ancak geleneğin sürdürülmesi fikrine odaklanan isimlerden biri olan Mustafa Sabri Efendi, nüzül-i İsa'yı gerçekleşmesi beklenen inanç meselesi olarak değerlendirmektedir. Buna ters düşen yaklaşımları ise Kur'an, sünnet ve geleneksel kabulleri referans alarak tenkit etmektedir. Mustafa Sabri, kıyametten önce Hz. İsa'nın yeryüzüne gönderilişine dair rivayetlerin sıhhatini gerekçe göstererek nüzül-i İsa meselesinin reddedilmesini isabetli bulmamaktadır. Nitekim *el-Kavlü'l-Fasl'* adlı eserinde Hz. İsa'nın göğe yükseltilişi meselesi hakkında Mahmud Şeltût'un²⁸ Hz. İsa'nın göğe canlı olarak yükseltilmediğine dair görüşlerine yaptığı itirazlarda bunu görmek mümkündür.²⁹ Ancak Mustafa Sabri'nin konu hakkındaki görüşlerine geçmeden önce, Mahmud Şeltût'un Hz. İsa'nın ref'i ve nüzulüne ilişkin görüşlerine yer verilmesi yerinde olacaktır.

Mahmud Şeltut, *er-Risâle* adlı dergide yer alan makalesinde kendisine tevcih edilen Hz. İsa'nın ref'inin mahiyeti ve ahir zamanda nüzulü hadisesine dair soruları cevaplamıştır. Buna göre Âl-i İmran³⁰ ve Mâide³¹ surelerinde geçen *teveffâ* ve *teveffeytenî* lafızlarının akla gelen ilk manasıyla yani canın alınması anlamına gelen ölüm şeklinde anlaşılması gerektiğini ifade etmektedir. Böylece

²⁶ İlyas Çelebi, "İsa", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2000), 22/472-473.

²⁷ bk. Mahmud Çınar, *Tarihte ve Günümüzde Mehdilik*, (İstanbul: Rağbet Yayınları, 2013).

²⁸ 1893-1963 tarihleri arasında yaşayan Mahmud Şeltût, İslam coğrafyalarında ilmi ve fikri sahada yenilenme kapsamında çağdaş yöntemleri savunan Ezher şeyhlerindedir. Pek çok sahada yayımlar kaleme almıştır. Detaylı bilgi için bk. Seyyid Ahmed eş-Şal, "Mahmûd Şeltût", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2010), 38/494-495.

²⁹ bk. Mustafa Sabri Efendi, *el-Kavlü'l-fasl*.

³⁰ "Rabbimiz! Senin indirdiğine iman ettik ve Peygamber'e uyduk. Artık bizi (hakikate) şahitlik edenlerle beraber yaz. Onlar tuzak kurdular. (Onların tuzaklarına karşı) Allah da tuzak kurdu. Allah, (tuzağa karşı) tuzak kuranların en hayırlısıdır. Hani Allah şöyle buyurmuştu: "Ey İsa! Şüphesiz senin hayatına ben son vereceğim. Seni kendime yükselteceğim. Seni inkâr edenlerden kurtararak temizleyeceğim ve sana uyanları kıyamete kadar küfre sapanların üstünde tutacağım. Sonra dönüşünüz yalnızca banadır. Ayrılığa düştüğü nüz şeyler hakkında aranızda ben hükmedeceğim." (el-Âl-i İmrân 3/53-55).

³¹ "Allah, kıyamet günü şöyle diyecek: "Ey Meryem oğlu İsa! Sen mi insanlara, Allah'ı bırakarak beni ve anamı iki ilâh edinin, dedin?" İsa da şöyle diyecek: "Seni bütün eksikliklerden uzak tutarım. Hakkım olmayan bir şeyi söylemem, benim için söz konusu olamaz. Eğer ben onu söylemiş olsaydım, elbette sen bunu bilirdin. Sen benim içimde olanı bilirsin, ama ben sende olanı bilemem. Şüphesiz ki yalnızca sen gaybları hakkıyla bilensin. Ben onlara, sadece bana emrettiğin şeyi söyledim: Benim de Rabbim, sizin de Rabbiniz olan Allah'a kulluk edin (dedim.) Aralarında bulunduğum sürece onlara şahit (ve örnek) idim. Ama beni içlerinden aldığında, artık üzerlerine gözetleyici yalnız sen oldun. Sen, her şeyde hakkıyla şahitsin." (el-Mâide 5/116-117).

Nisâ Sûresi'nde³² geçen *ref'* ifadesinin geleneksel kabullerden farklı olarak Hz. İsa'nın canlı olarak göğe yükseltilmediği şeklinde yorumlamaktadır. Ona göre Kur'an ve sünnette Hz. İsa'nın bedeniyle göğe yükseltildiğine ve kıyametten önce yeryüzüne ineceğine dair akaid oluşturmayı mümkün kılan güçlü dayanaklar yoktur. Konuyla ilgili ayetler, Hz. İsa'nın Allah tarafından tabii bir yolla canının alındığına ve Allah'ın katına yükseltilmesi suretiyle kavminden korunduğuna işaret etmektedir.³³

Mahmud Şeltut, Hz. İsa'nın nüzülü hakkındaki sonraki makalesinde ise, Hz. İsa'nın göğe canlı olarak yükseltildiği ve ahir zamanda yeryüzüne ineceği vakte kadar orada canlı olarak kalacağını kabul etmemenin kesin delillerle sabit olan meseleleri inkâr gibi anlaşılması gerektiğini vurgulamaktadır. Buna göre, böyle bir konu hakkında yapılan itiraz sebebiyle kişinin imandan çıktığına hükmedilemeyeceğini, o kişinin mümin kabul edilmesi gerektiğini belirtmektedir.³⁴ Kendisine yapılan ithamlara karşı çıkan Şeltut, akaid oluşturacak kuvvette bir delil olmamasına binaen bir meseleye yapılan itirazın Kur'an, mütevâtir sünnet ve icmânın reddi gibi anlaşılmasına karşı çıkmaktadır. Bu gibi ithamlarda bulunanların kendisinin görüşlerini çarpıttığını ifade etmektedir.³⁵

Mustafa Sabri'nin nüzül-i İsa meselesi hakkındaki yaklaşımı ve bu hususta sünnetin kaynaklığına müracaat etme yöntemi, Şeltut'a yönelttiği itirazlarda belirginlik kazanmaktadır. O, bu kapsamda Hz. İsa'nın yeryüzünde vefat ettikten sonra tabii bir ölüm sonrasında sadece ruhunun göğe yükseltildiğini ve bunun bedeniyle gerçekleşmediğine dair iddiaları mercek altına almaktadır. Mustafa Sabri'ye göre Hz. İsa'nın bedenen canlı olarak göğe yükseltilmesini, hakkındaki rivayetlerin sayıca çok olmasına rağmen bunları âhad haberler üstüne itikadî hükümlerin bina edilemeyeceği gerekçesiyle imkansız görmek hatalı bir yaklaşımdır. O, selef alimlerinden günümüze kadar olan müfessirlerin genel kabulünün Hz. İsa'nın bedenen yükseltildiği yönünde olduğunu hatırlatmakta ve bunu görüşü benimsemektedir. Bu çerçevede Mustafa

³² “Bir de inkârlarından ve Meryem'e büyük bir iftira atmalarından ve “Biz Allah'ın peygamberi Meryem oğlu İsa Mesih'i öldürdük” demelerinden dolayı kalplerini mühürledik. Oysa onu öldürmediler ve asmadılar. Fakat onlara öyle gibi gösterildi. Onun hakkında anlaşmazlığa düşenler, bu konuda kesin bir şüphe içindedirler. O hususta hiçbir bilgileri yoktur. Sadece zanna uyuyorlar. Onu kesin olarak öldürmediler. Fakat Allah onu kendisine yükseltmiştir. Allah, üstün ve güçlüdür, hüküm ve hikmet sahibidir.” (en-Nisâ 4/156-158).

³³ Mahmud Şeltut, “İsa'nın Ref'i”, çev. Ethem Ruhi Fırlıklı, *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 23 (1978), 319-324; Mahmud Şeltut, “İsa'nın Yükseltilmesi”, *Nüzül-i İsa*, çev. Muhammet Uysal-Yasir Beyatlı (İstanbul: Endülüs Kitap, 2018), 11-19.

³⁴ Mahmud Şeltut, “Nüzül-i İsa”, *Nüzül-i İsa*, 36.

³⁵ Mahmud Şeltut, “Nüzül-i İsa”, 45-46.

Sabri, konu hakkındaki geleneksel yaklaşımlara belirleyici bir rol vermiş görünmektedir.³⁶

O, inanç meselesi kapsamında değerlendirdiği Hz. İsâ'nın nüzulü hadisesinin de âhad haberlere dayandığı gerekçesiyle hükümsüz bırakılmayacağına vurgu yapmaktadır.³⁷ Onun bu kanaatinden, konuyla ilgili âhad rivayetleri manevi mütevâtir derecesinde gördüğü anlaşılmaktadır. Mustafa Sabri konuyla ilgili pek çok hadis metni olmasına ve bunların birbirini teyit etmesine rağmen bu konunun itikad gerektirecek bir mesele olarak kabul edilmeyişini, prensip olarak sünnete ehemmiyet vermemek olarak değerlendirmektedir.³⁸ Bu çerçevede onun, sünnetin sunduğu eksenini yakalamak adına, konuyla ilgili nakledilen rivayetlerin kabulünü yeterli gördüğü anlaşılmaktadır. Ancak günümüzde Hz. İsâ'nın nüzulüne işaret eden rivayetler hakkında yapılan çalışmalar rivayet metinlerinde birbiriyle çelişkili görünen ifadelerin, tarihte karşılığı olmayan bilgilerin ve kronolojiye uygun düşmeyen detayların yer aldığına işaret etmektedir.³⁹ Bu kapsamda, Mustafa Sabri'nin bu inancın doğru bir şekilde tespiti açısından ilgili rivayet metinlerinin detaylı tenkidine ihtiyaç duymadığı söylenebilir.

Mustafa Sabri, Hz. İsâ'nın göğe yükseltilmesine dair iki ayetin bulunduğunu ifade eder. Nisâ Sûresi'nde geçen ayetin te'vile mahal bırakmayacak kadar açık olduğunu belirterek, Âl-i İmrân 3/55 ayetinde *Hani Allah şöyle buyurmuştu: "Ey İsa! Şüphesiz, senin hayatına ben son vereceğim. Seni kendime yükselteceğim. Seni inkâr edenlerden kurtararak temizleyeceğim ve sana uyanları kıyamete kadar küfre sapanların üstünde tutacağım. Sonra dönüşünüz yalnızca banadır. Ayrılığa düştüğünüz şeyler hakkında aranızda ben hükmedeceğim."* ayetinde geçen *ref* ve *teveffî* lafızlarının zahiri manasıyla kabul edilmesi gerektiğini savunarak, *teveffî*'nin *imâte* (can almak) manasına hamledilmesini makul karşılamayarak böyle bir yorumun fasit olacağını vurgular. Ancak burada geçen ibarenin can almak yerine "bir şeyin tamamını almak" manasına gelmesini kuvvetle muhtemel görür. Yine vefat ettirme anlamına gelse dahi katına yükseltilmesinin, Hz. İsâ'nın ruhunun Allah katına yükseltilmesi şeklinde anlaşılma zarureti doğurmadığını ifade eder.⁴⁰

O, nüzûl-i İsâ hakkındaki hadislerin doğruluğuna ilişkin şüpheler ihdas edilmesini ve ayetleri manalarından uzak bir şekilde te'vil edilmesini mucize

³⁶ Benzer bir yaklaşım için bk. Hüseyin Aydın, "Kur'an Bütünlüğü Açısından Hz. İsâ'nın Âkıbeti Meselesi", *Kelâm Araştırmaları Dergisi*, 6/2 (2008), 32-33.

³⁷ Mustafa Sabri Efendi, *el-Kavlü'l-fasl*, 46, 239-240.

³⁸ Mustafa Sabri Efendi, *Mevkîfu'l-Akl*, 4/232.

³⁹ bk. M. Hayri Kırbaoğlu, "Hz. İsa'yı (as) Gökten İndiren Hadislerin Tenkidi", *İslâmiyât* 3/4 (2000), 157-163. Hüseyin Aydın, "Hz. İsâ'nın Âkıbeti Meselesi", 33.

⁴⁰ Mustafa Sabri Efendi, *Mevkîfu'l-Akl*, 4/229.

karşıtlığı olarak nitelendirir. Ona göre Hz. İsa'nın yeryüzüne inişi hakkında yetmiş civarında olduğunu belirttiği hadisler geçerliliğini korumaktadır. O, akaidin âhad haberler üzerine inşa edilemeyeceğine dair modern gerekçelerin hadislerin sıhhatiyle ilgili şüphelerden ziyade materyalist bilime duyulan aşırı güvenden ve deney ile gözlemi esas almaktan kaynaklandığı görüşündedir.⁴¹ Bu çerçevede peygamberliğin temel unsurlarından olan mucizelere ilişkin inancının sürdürülebilmesinde bu rivayetlere verilen değeri öne çıkardığı anlaşılmaktadır.

Mustafa Sabri, Hz. İsa'nın nüzülü olayını otuz bir sahabenin rivayet ettiğini bu rivayetlerin altmışa yakın sayıda olduğunu belirtir.⁴² Onun aktardığına göre, Ebü'l-Fazl Abdullah b. Muhammed b. es-Sıddik el-Gumârî (1910-1993), *İkâmetü'l-burhân alâ nüzûli İsa fi âhiri'z-zamân*⁴³ adlı eserinde otuz bir sahabeye ait altmış rivayete yer vermiştir. Buna kapsamda Hz. İsa'nın nüzulüne aykırı bir tek rivayetin dahi olmadığını vurgular.⁴⁴ Ancak günümüzde M. Hayri Kırbaşoğlu tarafından yapılan "Hz. İsa'yı (as) Gökten İndiren Hadislerin Tenkidi" adlı çalışmada, konuyla ilgili rivayet nakledenlerin sayısının ilk tabakada otuz üç râviye ulaştığı tespit edilmiştir. Buna göre râvi sayısı mütevâtir şartlarını sağlamada yeterli değildir. Kırbaşoğlu, bu tür rivayetlerin bazı çelişkiler ihtiva etmesine rağmen manevi mütevâtir statüsünde görülmesini de isabetli bulmamıştır.⁴⁵ Ancak Mustafa Sabri hadislerin metinlerini aktarmaksızın yalnızca ilgili rivayetlerin sayısının mütevâtir derecesine ulaştığı fikrine odaklanmakta ve bu hadisenin gerçekleşeceğine hükmetmektedir. Mustafa Sabri'nin rivayetlerin güvenilir olduğu konusundaki bu ısrarı onun savunmacı bir söylemi benimsemiş olmasıyla ilişkili olabilir. Zira o, konuyla ilgili delillerini İslam alimlerine ve onların metotlarına sıklıkla atıfta bulunarak güçlendirme gayreti içerisindedir. Nitekim ona göre bu hadise hakkında Kur'an, sünnet ve sahabe, tabiün ile İslam alimlerinin görüşlerinde yeterli derecede delil olmadığı varsayıldığında, Müslümanların benimsediği bu akidenin efsane olması gerekecektir. Ancak konuyla ilgili ayet ve çok sayıda rivayet olması bu hadisenin efsane değil akide olduğu kanaatini desteklemektedir. Mustafa Sabri'ye göre Hz.

⁴¹ Mustafa Sabri Efendi, *el-Kavlü'l-fasl*, 45, 65, 240, 241.

⁴² Konuyla ilgili Ehl-i Sünnet'in hadis literatüründe geçen bazı rivayetler hakkında değerlendirmeler için bk. Mahmut Çınar, *Mehdîlik*, 156 vd.

⁴³ Ebü'l-Fazl Abdullah b. Muhammed b. es-Sıddik el-Gumârî, *İkâmetü'l-burhân alâ nüzûli İsa fi âhiri'z-zamân*, thk. M. Zahid el-Kevserî (Kahire: Mektebetü'l-Ezheriyyetü'turâs, 2006), 22 vd. Mustafa Sabri Efendi bu eserde konuyla ilgili altmış hadisin yer aldığı ifade etse de eserde altmış bir rivayet hakkında incelemeler bulunmaktadır. bk. Gumârî, *İkâmetü'l-burhân*, 22-67.

⁴⁴ Mustafa Sabri Efendi, *Mevkîfu'l-Akl*, (Beyrut: Dârü İhyâü't-Türâs, 1981), 4/228-229.

⁴⁵ Kırbaşoğlu, "Hz. İsa'yı (as) Gökten İndiren Hadislerin Tenkidi", 154-157.

İsâ'nın göğe yükseltildiği ve kıyamete yakın bir zamanda yeryüzüne ineceği konusunda İslam alimlerinin benzer görüşleri paylaştığını belirtmektedir.⁴⁶

Mustafa Sabri'ye göre, tarih kaynaklarında geçen bir haberin kesinliği hakkında bu kadar sened bulunmuş olması halinde o haberin kesin bilgi ifade ettiğine hükmedilmesi kaçınılmaz olacaktır. Konu hakkındaki nakiller, hadis rivayeti olarak değil de tarihi rivayetler olarak değerlendirildiğinde dahi ilgili haberler kesinliğe götürmede yeterli olacaktır. Ancak rivayetler hakkında günümüzde yapılan analizlerde, bunları nakledenler arasında güvenilir olmayan râvilerin bulunduğu dair sonuçlara ulaşılmıştır.⁴⁷ Râvilerin sika olup olmayışını söz konusu etmeyen Mustafa Sabri, karşıt iddiaları pozitivist bilime sünnetten daha çok itimat edilmesi olarak değerlendirmekte, böyle bir tavrın dini alana ilişkin gayb ve mucizeler gibi bir takım hususların inkarına kapı aralayacağına dikkat çekmektedir.⁴⁸ Ona göre, alimlerin titizlikle yaptıkları inceleme ve değerlendirmeler sonrasında, siyer ve hadis kitaplarında eleştirilecek neredeyse hiçbir nokta kalmamıştır. Dolayısıyla o, ricâl tenkidini, bilimsel tenkit gibi yalnızca sözde kalan bir kavramın aksine, gerçek anlamda İslam'da uygulanmış ve yazıya dökülmüş bir ilim olarak nitelendirir.⁴⁹ Zira ona göre hadis kaynakları bütünüyle tenkit ve ayıklama prensibine göre ortaya konmuş eserlerdir.⁵⁰ Görüldüğü gibi Mustafa Sabri, ilgili rivayetleri sened ve rical ölçütlerine göre analiz etmeyi tercih etmemiş, bunların hadis imamlarınca sahih kabul edilmesini ve sayıca çok olmasını inancın ikamesi için yeterli bulmuştur. Aynı zamanda bunu sünnete bağlılığın bir tezahürü olarak telakki etmektedir.

Mustafa Sabri, nüzûl-i İsâ'nın reddinin, bu hadiseyi kıyamet alametlerinden biri olarak değerlendiren İslam düşünce geleneğindeki müfessirleri, kelam ve hadisçileri hatalı bulmak anlamına geleceğini de dikkat çeker. Ona göre bu durum, hadis alimlerinin İsâ'nın nüzülü hakkında nakledilen yetmiş rivayette yalan söylediklerini ve kelamcılarının bu hadislere binaen Hz. İsâ'nın nüzulünü kıyamet alametleri saymasında hata ettiklerini kabul etmek anlamına gelecektir. Yine buna göre müfessirler de Hz. İsâ'nın ref'i ve nüzulüne delalet eden ayetleri yanlış yorumlamış olmaktadır. Mustafa Sabri, bu çerçevede Mahmut Şeltut'u da dahil ettiği çağdaş Müslüman düşünürlerden bir kısmının, hadislerin sübutundan duydukları şüpheler sebebiyle ayetleri anlaşılması güç yorumlara başvurarak te'vil ettiklerini ifade etmektedir. Onun kanaatine göre bu alimler, hadisleri muhaddislerce uygulanan hadis tenkit metotlarına

⁴⁶ Mustafa Sabri Efendi, *Mevkîfu'l-akl*, 1/40; *Mevkîfu'l-Akl*, 4/236, 247-248.

⁴⁷ Kırbaçoğlu, "Hz. İsa'yı (as) Gökten İndiren Hadislerin Tenkidi", 153-154.

⁴⁸ Mustafa Sabri Efendi, *el-Kavlü'l-fasl*, 48, 50.

⁴⁹ Mustafa Sabri Efendi, *el-Kavlü'l-fasl*, 79, dipnot 4.

⁵⁰ Mustafa Sabri Efendi, *el-Kavlü'l-fasl*, 83.

başvurmaları neticesinde reddetmiş değillerdir. Onlar, deney ve gözleme dayanan bilimsel metotların etkisinde kaldıklarından, mûcize ve gayba dair konulardaki ayetleri tevil ederek rivayetleri reddetmekte ve böylelikle geleneksel kabullerden ayrılmaktadır.⁵¹

Mustafa Sabri konuyla ilgili rivayetlerin reddilmesine savunmacı tarzına uygun bir şekilde karşı çıkmaya devam etmektedir. O, itiraz sahiplerinin hadislerin sıhhati gibi konularda Hz. Peygamber'in "Her kim benim adıma kasıtlı yalan söylerse, cehennemdeki yerine hazırlansın."⁵² sözüne dayanmasını da çelişkili bulmaktadır. Onun bu yaklaşımı, sünnetin nakli açısından geleneksel mirasa yüklediği anlamı göstermesi noktasında önem arz etmektedir. Zira ona göre yalnızca bu rivayetin kesinliğine hükmedildiğinde, sahabe, tabiûn ve sonraki nesillerde Hz. Peygamber'den hadis rivayet edenler, nakledilen hadisler sıhhat şartlarını taşısa da kesin bilgi ifade etmeyen her hadis için bu ikazın muhatabı olması gerekecektir. Bu ayrıca, İslam'a hizmet etme gayesiyle binlerce hadis toplayıp kayıt altına alan Buhârî, Müslim gibi pek çok hadis alimi için bir tehdit anlamına gelecektir.⁵³ Mustafa Sabri'nin bu durumu, diğer sahih hadislerin göz ardı edilmesi suretiyle sünnetten uzaklaşmak şeklinde yorumladığı anlaşılmaktadır.

Ona göre, hadisleri reddedip konuyla ilgili ayetleri de tahrife varacak boyutta manalar vermek, kendi görüşlerine göre te'vile yönelmek anlamına gelmektedir. Bu çerçevede Nisâ Sûresi 157-158. ayetlerde geçen *ref* ifadesinin, ruhun yükseltilmesi anlamına hamledilmesini hatalı bulmaktadır. Mustafa Sabri'ye göre, konuyla ilgili ayet ve hadislerin delil olma değerine ilişkin şüpheler ihdas edilmesi, İslam'ın geleneksel bir akidesi olan Hz. İsa'nın *ref*'i ve nüzulüne olan inancı sarsma amacına yönelik olmalıdır.⁵⁴ O, Hz. İsa'nın mücerred ruh ile yükseltilmiş olmasını da akla aykırı görmektedir. Zira bir kimsenin asansörle belli bir kata çıkmasında olduğu gibi kişinin ruhu ile çıktığının anlaşılması imkansızdır. Mustafa Sabri ayrıca Hz. İsa'nın ruhuyla *ref* edildiğine delalet eden Kitap ve sünnette açık bir ifadenin olmadığına dikkat çekmektedir. Kur'ân'da ruh ve beden ile *ref* edildiğine dair bir kayıt olmamasına rağmen onun bedeniyle göğe yükseltildiğine ve ahir zamanda nüzul edeceğine

⁵¹ Mustafa Sabri Efendi, *el-Kavlü'l-fasl*, 240-242; *Nüzul-i İsa*, 21,23.

⁵² Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmail el-Buhârî, *el-Câmiu's-Sahîh*, thk. Muhibüddîn el-Hatîb, (Kahire: Matbaatü's-Selefiyye, H.1400/1969), "İlim", 38, "Cenâiz", 33; Ebû'l-Hüseyn Müslim b. el-Haccâc Müslim, *Câmiu's-Sahîh*, nşr. Mehmed Sofuoğlu (İstanbul: İrfan Yay., 1988), "Mukaddime", 2.

⁵³ Mustafa Sabri Efendi, *Mevkıfu'l-Akl*, 4/231-232.

⁵⁴ Mustafa Sabri Efendi, *Mevkıfu'l-Akl*, 4/233

ilişkin pek çok hadisin bulunduğu altını çizmektedir.⁵⁵ Ancak o, açıklamalarında bu hadislere yer vermemektedir.

Aynı ayette geçen yükseltme ifadesinin Hz. İsâ'nın Allah katında derecesinin yükseltmesi şeklinde anlaşılmasını da uygun görmeyen Mustafa Sabri, ayetin öldürme olmaksızın yükseltme anlamına hamledilmesinden başka bir yol olmadığını ifade etmektedir. Yine kıyamete yakın bir zamanda Hz. İsâ'nın yeryüzüne ineceğine dair mütevâtir derecesinde gördüğü rivayetlerin ref' ve nüzule delaletlerini kat'î kabul etmektedir. Ona göre bütün bunlar kalbi mutmain edecek bir akide oluşturmaya yetecek delillerdir.⁵⁶ O bu çerçevede mütevâtir derecedeki rivayetlere ehemmiyet vermeyip ayetleri delalet ettikleri manadan farklı yorumlamak suretiyle Hz. İsâ'nın ref' ve nüzülü akidesine itiraz edilmesini inançta olmasa da tefekkürde noksanlık olarak değerlendirmektedir.⁵⁷ Mustafa Sabri'nin nüzûl-i İsâ ile ilgili hadislerin sayıca çok oluşuna dair kesin kanaatine ve sıhhatinden endişe duymamasına rağmen bu rivayetlerin metinlerini aktarmaması oldukça dikkat çekicidir. Zira konuyla ilgili ayette geçen ifadeler hakkında tahliller yaparken, nüzûl-i İsâ'ya dair varit olan haberlerin detaylarına girmek bir yana tam olarak hangi rivayetleri esas aldığını dahi açık bir şekilde belirtmemektedir.

Mustafa Sabri, Hz. İsâ'nın ref' ve nüzülünün Hıristiyan akidesi olarak nitelendirilmesini de isabetli bulmamaktadır. O, böyle bir nitelendirmenin, hadislerin Müslümanlar arasında hıristiyan akidesinin yayılma vasıtası olduğu vehmini uyandırabileceğini belirtmektedir.⁵⁸ Ona göre bu durumun arka planında Hıristiyanların Hz. İsâ'nın çarmıha gerilmesine dair inançlarını tashih eden Kur'ân ayetlerinin⁵⁹ ve hadislerin Hıristiyan efsanelerinden izler taşıdığı ihtimali söz konusu olabilir. Öte yandan, günümüzde ortaya konulan değerlendirmelerde, nüzûl-i İsâ ile ilgili haberleri nakledenler arasında bi'set sürecinde küçük yaşlarda olan Ebû Hüreyre (öl. 58/678) ve Abdullah b. Abbâs (öl. 68/687-88) gibi İslam'a sonradan giren sahabelerin bulunması, bu râvilerin zapt bakımından yeterince güçlü olmadığına dair eleştirilerin bulunması ve zaman zaman İsrailiyata ilişkin nakillerde isimlerinin geçmesi gibi sebeplerle, bu hadislerin muteber olamayacağı tespit edilmiştir.⁶⁰ Ancak Mustafa Sabri, bu durumu ilgili ayet ve rivayetlere ehemmiyet veren alimlere bir saldırı olarak görmektedir. Ona göre bu akide Kur'ân'ı okuyan ve anlayan herkes için oldukça açıktır. Vahyin gelişinden çağımıza kadar Müslümanların benimsediği bu

⁵⁵ Mustafa Sabri Efendi, *Mevkîfu'l-Akl*, 4/234.

⁵⁶ Mustafa Sabri Efendi, *Mevkîfu'l-Akl*, 4/243.

⁵⁷ Mustafa Sabri Efendi, *Mevkîfu'l-Akl*, 4/243-244.

⁵⁸ Mustafa Sabri Efendi, *Mevkîfu'l-Akl*, 4/249.

⁵⁹ en-Nisâ 4/157-158.

⁶⁰ Kirbaşoğlu, "Hz. İsa'yı (as) Gökten İndiren Hadislerin Tenkidi", 149-153.

akidenin efsane olması mümkün değildir.⁶¹ Anlaşıldığı üzere Mustafa Sabri, konu hakkındaki hadislerin içeriğine yahut sıhhatine dair herhangi bir soruşturmayı, hadis râvileri başta olmak üzere İslam geleneğinde bu görüşü benimseyenleri yalancılıkla itham etmek şeklinde telakki etmektedir.

Sonuç

Mustafa Sabri Efendi'nin, düşünce alanında yaşanan duraklama hatta gerilemenin çözümü olarak modern bilimlerin metotlarına teslim olmak yerine dinin aslî kaynaklarının ve geleneğin doğru anlaşılması yönünde tavır sergilediği görülmektedir. Bu anlamda klasik sünnet tanımını kabul etmekle birlikte başka bir aktarım yöntemi olmadığı bilinen sünnetin sonraki nesillere intikalinin hadis kaynakları vasıtasıyla mümkün olduğu kanaatini benimsediği söylenebilir. Bunların sıhhatiyle ilgili soruşturmaların yeni bilimsel metotlarla yapılmasını uygun bulmayan Mustafa Sabri'nin, İslam düşünce tarihindeki yöntem ve metotları bunların güvenilirliğini ortaya koyma noktasında yeterli bulduğunu ifade etmek mümkündür. Bu çerçevede onun, naklî bilgilerin sıhhatiyle ilgili şüpheleri, sünnetin otoritesini zayıflatmaya yönelik eğilimler olarak değerlendirdiği anlaşılmaktadır.

Mustafa Sabri'nin sünnetin kaynaklık değerine ilişkin yaklaşımını tespit edebilmek için ele alınabilecek örneklerden biri de nüzûl-i Îsâ meselesidir. Onun, inanca ilişkin problemlerden biri olarak gördüğü Hz. Îsâ'nın nüzulü hadisesinin gerçekleşme imkanını ilgili ayet ve hadisler çerçevesinde temellendirmeye çalıştığı görülmektedir. Bu çerçevede konuyla ilgili çok sayıda hadis olduğuna sıklıkla işaret ederken bu rivayetlere muhalif bilgi içeren tek bir rivayetin bile olmadığı iddiasında bulunmaktadır. Ancak konu hakkındaki ayetler üzerinde durduğu kadar işaret ettiği rivayetler üzerinde durmamaktadır. Nüzul-i Îsâ'ya dair rivayetlerin itikad oluşturacak seviyede olduğu hükmüne varırken daha çok geleneksel birikimi esas aldığı söylemek mümkündür. Nitekim Mustafa Sabri, ilgili hadislerin sıhhatini metinlerinden ziyade, sünnetin korunmuşluğuna, sahabe, tabiûn ve sonrasındaki İslam alimlerinin otoritesine ve İslamî ilimlerin yöntemlerine duyduğu güvenle açıklamaktadır. Kısaca o, Nüzul-i Îsâ'nın gerçekleşeceği konusundaki yaklaşımını, bu hadiseyi haber veren çok sayıda hadis, bunları rivayet eden çok sayıda sahabe ve onlardan sonra gelen râviler, onlara tabi olan ve sünnete yönelen bütün alimlerin tutumuna dayandırmaktadır.

Bu anlamda Mustafa Sabri'nin akaidin tespitinde sünnete önem vermekle birlikte sünnetin muhafazasında geleneksel yöntem ve metotlara son derece güvendiği anlaşılmaktadır. Onun sünnete yaptığı vurgu, geleneksel

⁶¹ Mustafa Sabri Efendi, *Mevkîfu'l-Akl*, 4/249-250.

anlayışı önemli ölçüde yansıtırsa da özellikle hadis ulemasının rivayetlerin tenkidi ve değerlendirilmesinde kullandıkları yöntemi göz ardı ettiği görülmektedir. Ayrıca kelim ve akaid geleneğinde âhad haberler ve bunların bilgi değeri hakkında belirlenen kriterleri yeterince dikkate almadığı görülmektedir. Bu çerçevede Hz. İsâ'nın kıyamete yakın bir zamandaki nüzulüne dair yaklaşımını hadis kaynaklarına duyduğu itimat üzerinden inşa etmektedir. Bütün bunlar onun, belirli bir kesimi kapsayan geleneğin otoritesine dayanan bir muhafazakâr bir sünnet tasavvuru ortaya koyduğu sonucuna götürmektedir. Mustafa Sabri'nin bu yaklaşımı, o dönemin şartları dikkate alındığında, Müslümanların birlik ve beraberliğinin güçlendirilmesine duyulan ihtiyacın bir tezahürü olarak anlaşılabilir.

Kaynakça | References

- Hemedânî, Kâdî Abdülcebâr. *Şerhu'l-Usûli Hamse*. çev. İlyas Çelebi. 2 Cilt. İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları, 2013.
- Akbulut, Ahmet. “Şeyhülislam Mustafa Sabri Efendi ve Görüşleri (1869- 1954)”. *İslâmi Araştırmalar Dergisi*, 1/6 (1992), 32-43.
- Aydın, Hüseyin. “Kur’an Bütünlüğü Açısından Hz. İsa’nın Âkıbeti Meselesi”. *Kelâm Araştırmaları Dergisi* 6/2 (2008), 17-46.
- Buhârî, Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmail. *el-Câmiu's-sahîh*. tah. Muhibüddîn el-Hatîb, 4 Cilt. Kahire: Matbaatü's-Selefiyye, 1400/1969.
- Çelebi, İlyas. “İsâ”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 22/472-473. İstanbul: TDV Yayınları, 2000.
- Çelebi, İlyas. “Sünnet”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 38/153-154. İstanbul: TDV Yayınları, 2010.
- Çınar, Mahmut. *İnsan ve Peygamber Olarak Hz. Muhammed*. İstanbul: Beyan Yayınları, 2018.
- Çınar, Mahmut. *Tarihte ve Günümüzde Mehdîlik*. İstanbul: Rağbet Yayınları, 2013.
- Gumârî, Ebü'l-Fazl es-Siddîk. *İkâmetü'l-burhân alâ nüzûli İsa fi âhiri'z-zamân*. thk. M. Zahid el-Kevserî. Kahire: Mektebetü'l-Ezheriyyetü'turâs, 2006.
- Heykel, Muhammed Hüseyin. *Hazreti Muhammed Mustafa*. çev. Ömer Rıza Doğrul. İstanbul: İnkılap Kitabevi, 1985.
- Kırbaçoğlu, M. Hayri. “Hz. İsa’yı (as) Gökten İndiren Hadislerin Tenkidi”. *İslâmiyat* 3/4 (2000), 147-168.
- Mustafa Sabri Efendi. *el-Kavlu'l fasl*. çev. Muhammet Uysal. İstanbul: Ketebe Yayınları, 2019.
- Mustafa Sabri Efendi. *Mevkifu'l-Akl*, 2 cilt. Çev. Hüseyin Nohut. İstanbul: Dâru'l-hilâfeti'l-âliyye Medresesi, 2020.
- Mustafa Sabri Efendi. *Mevkifu'l-Akl*, 4. Cilt. Beyrut: Dâru İhyâü't-Türâs, 1981.
- Müslim, Ebü'l-Hüseyn Müslim b. el-Haccâc. *Câmius-sahîh*. 8 Cilt. nşr. Mehmed Sofuoğlu. İstanbul: İrfan Yay., 1988.
- Nam, Mehmet. “Tarihin Kırılma Noktasında Son Şeyhülislamlardan Mustafa Sabri Efendi”. *Harran Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 23 (2010), 95-118.
- Öğük, Emine. “Mustafa Sabri Efendi’nin Kelami Görüşleri”. *Tokat’ın Yetiştirdiği İlim ve Fikir Önderleri*. ed. Kadir Özköse. Tokat: 317-339. Gaziosmanpaşa Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, 2014.
- Şal, Seyyid Ahmed. “Mahmûd Şeltût”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*.

38/494-495. İstanbul: TDV Yayınları, 2010.

Kur'ân-ı Kerîm Meâli. çev. Halil Altuntaş – Muzaffer Şahin. Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 3. Basım, 2011.

Şeltut, Mahmûd. "İsâ'nın Ref'i", çev. Ethem Ruhi Fığlalı. *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 23 (1978), 319-324.

Şeltut, Mahmud. "İsâ'nın Yükseltilmesi", *Nüzûl-i İsâ*, çev. Muhammet Uysal-Yasir Beyatlı. 11-19. İstanbul: Endülüs Kitap, 2018.

Yavuz, Yusuf Şevki. "Mustafa Sabri Efendi". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 31/350-353. Ankara: TDV Yayınları, 2020.

Melâyîn, 2002.